Pál József

(Szegedi Egyetem)

Szegedi humanióra. A harmincas évek szellemi életéről

A történelemben ritkán ugyan, de előfordul, hogy egy épület vagy épületegyüttes használati jelentőségén túlmutatva a maga tárgyi mivoltában egy egész nép szellemiségét magába foglalja, és érzékelhető árnyaltsággal kifejezi. Ilyen például a budai vár és az 1930-ra elkészült új formájában egész szegedi Dóm tér: azzal a lényeges különbséggel, hogy a Vár évszázadok alatt végbemenő hanyatló és fejlődési szakaszok egymásutániságát élte át, s ezek jól láthatóak a különböző korokból származó épületeken, s ezzel a folyamatos fejlődés benyomását kelti. Szeged *locus sacralis*a vagy *locus sacratusa* másként őrzi az időt. Úgy született, mint Pallasz Athéné. Olyan radikálisan új „pillanat" érzete kapcsolódik hozzá, amely a jelenben csak a múlt legmélyebb rétegéből származó és legértékesebb részét őrzi meg az új épületekben, amelyek rendeltetése a skolasztika értékrendjét testesítik meg: egyik, jobb oldalon a hit, a balon a tudás helyszíneivel, színtereivel. A megmaradt régi-új Demeter-torony nyolcszögű formájával a keresztségben való örök (újjá)születés szimbolikus helyét jelöli ki.

A *feltámadás*t itt két *kálvária* előzte meg: a trianoni mellett egy természeti, a nagy árvíz. Az eseményeket nem kis részben maga a történelem rendezte. A megvalósítók, Glattfelder Gyula[1], Klebelsberg Kuno vagy Somogyi Szilveszter és mások a belső és külső, sorsszerű parancsnak csak engedelmeskedtek. A kolozsvári egyetem és a püspöki székhely Szegedre költözése között még két esztendő sem telt el. A közakarat ítélete szerint „Szeged" többet jelentett mint egy magyarországi város, megújulása: „ígéret arra, hogy az ország is feltámad még úgy, ahogyan Szeged a nagy árvíz után feltámadt" – írta a Pesti Hírlap 1930. október 26. számában.

A *megszentelt hely* igazi pillanata ezerkilencszázharminc (1,9,3: a keresztény számszimbolika szerint csupa szent szám!): *annus mirabilis*, a csoda éve. Szent Gellért 900 éve alapította az egyházmegyét, s a szegediek ötven éve tettek fogadalmat új templomuk felépítésére. Az olasz

[1] „A magyar egyház és a magyar állam testvéri egyetértése és szebb jövőt építő közös akarata szimbólumául az egyházi és egyetemi épületek oly egységes koszorúja sorakozik. S oly nemzeti emlékcsarnokká lett, amely dísze az egész országnak és központjában a templommal állandó ég felé irányítója minden nagy magyar törekvésnek" (1930). Zombori 1995. Glattfeldertől idézi Gyulai Endre, 15.

román stílusú épület felszenteléséhez szükséges szent Gellért csontereklyét (Isten evilági csodálatos tevékenységének tárgyszerű megnyilvánulását) a velencei pátriárka adományozta Szegednek. A tér kiképzése sokban emlékeztet Márk evangélista városának főterére. Európa keletre nyíló tengeri és szárazföldi „kapuja" egymással sok hasonlóságot mutat. Történetileg a Szentháromság út--Oskola utca vonalon haladt át az európai városokat a Balkánnal, Isztanbullal összekötő főút. (A történelmi Magyarország Pantheonjának portikuszos kiképzése az egyetemi várost, Bolognát, illetve Stockholmot is idézi.) A vármegyék címerei, a nagy halottak ábrázolásai és a templom égre mutató ujjaknak látott („Látlak már messziről integetni újra / Fogadalmi Templom két felnyújtott ujja"[2]) hatalmas tornyai a Kárpát-medencei teljes magyar időt és a keresztény nép magassággal kapcsolatot kereső szándékát mutatja. Schulek Frigyes és nyomában Foerk Ernő – aki a tornyokat a templom homlokzati síkjától hátrébb hozta és mintegy húsz méterrel magasabbra emelte – szemei előtt nemcsak a velencei harangtorony közel száz méteres magassága és külső formája állt, hanem annak viharvert története is: a villámcsapások és más természeti, történelmi katasztrófák után az 1902-ben ledőlt tornyot a velenceiek egy év alatt „amilyen volt és ahol volt" újjáépítették. A szegedi Dóm és tér a maga építészeti eszközeivel a magyar feltámadást *pars pro toto* jelenti kővé változtatva az apostoli királyság, a szent Istváni állam újjászületésének, *renovatio Regni Hungariae*jának az eszméjét. Erről beszélnek a belső tér ábrázolásai is, ahol a magyar flóra (liliom-rózsa, búza szőlő) és múltból jövőbe ívelő üdvtörténelmünk alakjai és eseményei kaptak stilizált formát és szimbolikus jelentést. A falakon látható ábrázolások szemlélete alapján a mai nézőben az a meggyőződés alakulhat ki, hogy az eszmei vezérfonal döntően *magyar* (ezért bírálatok is érték), amelyet az egyetemes keresztény képiség támogat és igazol. Az ikonológiai program kidolgozásában, a gondolat képpé változtatásában Glattfelder püspök játszott meghatározó szerepet[3]. A homlokzaton a tűz archéját a poraiból újjáéledő főnix madár jelképezi.

Az épületegyüttes nemzeti panteonként elgondolt horizontális szintjén az ezeréves történelemben végrehajtott hősi tettek felidézése, s a magyarságeszme szempontjából fontos személyiségek kaptak elhelyezést. A templomon belüli ábrázolások inkább felfelé tekintetre késztetik a nézőt azzal, hogy az üdvözülés történetének megvalósításában szerepet játszó alakokat mutatnak, látvánnyá formálva az állam és egyház közös szándékát, az *instrumentum regni* szellemében való együttműködésüket. A vertikális irány a szentélyben *Patona*

[2] Sík Sándor, *Szegedi óda*, 1940
[3] Horváth 2018, 27-78.

Hungariae, a gyermeket tartó, földi királynővel (lába alatt a holdsarló) kap határozott jelleget, majd a fényfolyosó középvonalával szimmetrikusan elhelyezett két magyar címerrel emelkedik egészen Krisztusig, az idős férfiként ábrázolt Atyáig és a Szentlélek galambjáig. Az apszisban Isten és Jézus Krisztus közösen engedik alá fényúton a magyar koronát a titulus, Magyarok Nagyasszonya felé. Ahogyan két Jézus-, úgy két Mária-ábrázolás is látható: a diadalív mögött, az égbe emelt Szűz jellegzetesen magyar ruhát visel, lábán szegedi papucs látható. Az öröknek és az időnek alávetettnek ez a körforgása vizuális-gondolati eszközökkel érzékelteti az ország (újbóli) feltámadásának a reményét, amelyet a kupola alatti csegelyekben elhelyezett, a négy sarkalatos erényt ábrázoló allegorikus figurák „alapoznak meg". Az ítélet, a bűnbánat ugyanakkor az egész komplexumban másodlagos szerepre szorult vissza: a homlokzat középső kapuján az ikonográfiai hagyománnyal ellentétben nem az ítélkező, hanem Máté 8.23-27[4] alapján a szeleket és a tengert lecsendesítő, az embernek új hajlékot ígérő, mindkét karját vízszintesen tartó Krisztust látjuk. A város felöli oldalajtó *Vae victis*e sem a bűnösökre (mint keresztény összefüggésben szokott), hanem a nagy háború legyőzöttjeire, az áldozatra utal. A bűnös és brutális Káin üti rajta agyon az ártatlan, Istennek tetsző kedves testvérét, aki mellett az áldozati láng felfelé emelkedik. Az Úr Káint kérdője vonja: a bibliai jelenetekből következő történelmi utalás és ítélet eléggé világosan érthető, Isten igazságot fog adni a magyar áldozatnak.

I. A Dóm és tere[5] október 24-25-i avatása nemcsak a vallási és tudományos, hanem a zenei és irodalmi-színházi életben is új fejezetet nyitott. Dohnányi Ernő alkalomra komponált miséjének jelentősége közismert. A második kijelentés kevéssé. A Dóm téren létrehozandó szabadtéri színházi ünnepek megrendezésének gondolata többekben felmerült (Klebelsberg Kuno[6], Firmin Génier, Hont Ferenc). A létrehozás ténye mellett teljes egyetértés volt abban is, hogy a kezdeményezést hasonló típusú hazai vagy külföldi tevékenységgel semmiképpen se lehessen egy platformra hozni[7]. Példát inkább a különféle tömegjátékok, ünnepi felvonulások, sportrendezvények, illetve a vallási menetekhez kapcsolódó passió-vagy színi-jelenetek kínáltak. Úgy hivatkoztak az augusztusi zarándoklatra az alsóvárosi Fekete Máriához, mint a

[4] „Mit féltek, kishitűek?" Aztán fölkelt, parancsolt a szélvésznek és a víznek, s nagy nyugalom támadt."
[5] Ez Magyarország első, egységes koncepció alapján megalkotott tere. Péter László, *Mindörökké Szeged*. Argumentum. Budapest 1997. 263-269. Klebelsbergről szóló rész
[6] Klebelsberg Kuno, *Munka, tudás és tőke*, Pesti Napló 1929. július 25. Ő egyebek mellett a magyar népi kultúra propagálásának a lehetőségét is látta benne. Ezért is kérte fel Somogyi Szilveszter polgármestert a terv megvalósítására.
[7] A „szegedi szabadtéri játékok ezektől különvált úton érkeztek a siker oltára elé, mert sem szellemi, sem anyagi, sem erkölcsi közösségben az előző magyarországi játékokkal, még kevésbé a külföldiekkel összefüggésben nincsenek." Lugosi 1938. 7, 14. http://mek.oszk.hu/15000/15091/15091.pdf A szerző egyben aktív részese volt az eseményeknek.

Dóm téren tervezetthez hasonló, de már nagy múlttal rendelkező eseményre. Ennek a szándéknak is lehetett következménye, hogy 1937. augusztus 4-5-én a szabadtérin bemutatták Berczeli Anzelm Károly *Fekete Mária* című, népi mesét feldolgozó drámai költeményét vagy misztérium-játékát, amely a kegykép keresésének és megtalálásának 1570-es fiktív történetét adta elő.

A fentiek szellemében az első *előadás*nak magát a felavatási szertartást, az isteni protekciót biztosító *vir Dei* maradványának elhelyezését tekinthetjük. Az átmenetileg éppen az alsóvárosi Ferences templomban elhelyezett relikviát a térről a Dómba színpadiasan megrendezett bevonulás ünnepi menete keretében helyezték el. A szemtanú leírása szerint: „…e napon[8] volt az első szabadtéri ünnep, mikor az alkotók menete látványos keretben vonult fel Klebelsberg Kunó gróf vezetésével. A menet három oszlopból állt, a felvonulás fél óráig tartott. Az első oszlopban a papság, a másodikban az alkotók (tervezők, művészek és iparosok), a harmadikban a város és az egyetem emberei vonultak fel ágyúdörgés, orgonazúgás és harangkongatás közben. Aznap este még lampionos felvonulás is volt és mindenki, aki ezt látta, meggyőződött arról, hogy a jövendő szabadtéri ünnepi játékok nagy tömeghatást fognak gyakorolni.” (Lugosi 1938, 16). Az oltári szentség Dómba való ünnepélyes bevitelének szokása még éveken keresztül fennmaradt.

A hagyományos értelemben vett első színpadi előadásra hosszú viták után 1931. június 13-án került sor. Voinovich Géza író-irodalomtörténésznek, a budapesti Nemzeti Színházban ez év márciusában bemutatott *Magyar Passió*ját vitték a Dóm tér színpadára. Az esemény érdekessége, hogy a darabot Hevesi Sándor rendezte, aki a helyi főrendezővel, Németh Antallal szemben, szakmai érvek alapján hevesen ellenezte a tér ilyen típusú használatát. A nagy siker után a rendező a Pesti Naplóban június 21-én megjelent cikkében pontosan a tér szakrális jellegét hangsúlyozta: „a templom elé csak misztikum való, vagy olyan nemzeti színjáték, amelynek gyökerei is lenyúlnak a vallási érzésbe, vagy ahol a nemzeti érzés felmagasodik a vallás csúcsáig, amelynek eleven, valóságos szíveket megejtő szimbóluma a templom". Ezt erősítette meg az előadáson jelen lévő Herczeg Ferenc is: arra a kérdésre, hogy mi újat tett hozzá ez az előadás a pestihez, azt válaszolta: „A miliőt adta és ezzel mindent adott." (Lugosi 1938, 23)

Az 1932-es esztendő mégis a némaságé, ebben az évben halt meg az ügy elkötelezett támogatója, Klebelsberg Kuno. Glattfelder Gyula személyében azonban a szabadtéri

[8] Lugosi október 25-ét írt.

előadásoknak új patrónusa lett, a püspök még arra is ígéretet tett, hogy megnyeri a püspöki konferencia támogatását is *Az ember tragédiája* bemutatásához. Madách színműve 1933 és 1939 között különböző felfogásban, de minden évben megrendezésre került (ismertek Buday György díszletei.

Az 1935-ös esztendő nagy újdonsága, hogy a magyar mellett olasz műveket is programba vettek. Mussolini Olaszországa volt az első európai hatalom, amelyik kilenc évvel a Venezia-Giulia tartományban folyt háború után kaput nyitott számunkra. A Trianon utáni Magyarország első jelentős diplomáciai sikere Klebelsberg Kuno római meghívásra tett hivatalos látogatása volt. A Falconieri palota megvásárlásáról és Bethlen István miniszterelnök egy hónappal későbbi látogatásának előkészítéséről tárgyaló miniszter 1927 márciusában érkezett Rómába, ahol a duce is fogadta. (Hivatalba lépése után a nagy európai államok közül elsőként Róma és a Vatikán hívta meg Horthyt 1936 novemberében, a látogatást Viktor Emánuel király már fél évvel később viszonozta.) Két olasz szerző által alkotott művet és egy olasz tematikájú (Hubay Jenő, *A cremonai hegedűs*, 1888) operát láthatott a közönség. Az olasz-magyar barátság és kulturális együttműködés jegyében tűzték műsorra az Újszegeden felépített látványos vízi színpadon Luigi Ercole Morselli, Rómában sikerrel játszott *Glaukos* (1919) című mitológiai tárgyú színjátékát. A szegedi szabadtéri játékok első igazi világsikere Pietro Mascagni *Parasztbecsület*ének (1890), az olasz zenei verismo egyik csúcsteljesítményének színpadra állítása lett. (Az operajátszás történetében gyakori az egyfelvonásos operát Leoncavallo *Pagliacci*-jával együtt műsorra tűzni, 1935 augusztus 10-én, 12-én és 15-én ez utóbbi helyére került Hubay műve.) Az előadáson a Milanói Scala tagjai szerepeltek. Mascagni eleinte a nagy hőség miatt nem akart Pestről Szegedre utazni, de Mussolini veje, Galeazzo Ciano, sajtó és propaganda főnök (1936-1943 között olasz külügyminiszter) az egyszerre ezeréves és ugyanakkor égetően aktuális olasz magyar barátságra és a várható hasznos következmények horderejére hivatkozva meggyőzte a zeneszerzőt az utazás fontosságáról (Lugosi 1938, 48-49). 1938-ban az olaszok közül színre vitték Verdi *Requiem*jét és Puccini *Turandot*-ját, az utolsó esztendőben pedig ismét a *Turandot*-ot és Verdi *Aidá*ját (Ferencsik János vezényelte). Az emblematikus mondatok: „küzdj és bízva bízzál!", „all'alba vincerò", "trono vicino al sol", "ritorna vincitor" lenyűgöző hatást gyakorolhattak az ország és a világ minden részéről Szegedre zarándokló 7-8 ezer nézőre.

II. A két világháború közötti humanista európai értelmiség általános körben osztott aggodalmait és a jelen helyzet elemzéséből következő feladatait leginkább Oswald Spengler *A*

Nyugat alkonya (1918-1922), Julien Benda *Az írástudók árulása* (1927), Ortega y Gasset *A tömegek lázadása* (1930) fogalmazta meg. Spengler a Sík Sándornál és Zolnai Bélánál 1937-ben habilitált Szerb Antal világirodalom történetének létrehozását befolyásolta, amint ő maga írta az előszóban [9]. A Benda-hatásról Babits hasonló tartalmú tanulmánya és a Nyugat 1935-ös ankétja[10] tanúskodik, Ortega y Gasset inspiráló ismerete pedig az értelmiségi körökön túlmenően Barankovics Istvánhoz is eljutott. Sík Sándor piarista lelki-szellemi vezetője, példaképe, Schütz Antal magyar nyelven is figyelmeztetett a *tömeg* és a *klerikus* között megjelenő feszültségből következő veszélyekre: „A társadalmi életfolyamatok legérzékenyebb lázmérői a hivatott írók. A mi kérdésünkben különböző helyen egyszerre, 1927-ben, két ragyogó tanulmány jelent meg, s mindkettő már címével élesen jelzi a válságot: José Ortega y Gasset: «La rebelion de las masas», és Julien Benda: «La trahison des clercs». Tehát egyfelől a tömegek föllázadása és uralomrajutása: *eltömegesedés*, másfelől az írástudók és általában a vezérségre hivatottak árulása: *elfejetlenedés*!”[11] A baj a tömegember, tömeglelkület elhatalmasodása, amelynek ellenszere az önreform, az egyéni hősiesség, az individualizmus lehetne. Egy embert biztosak ki tudsz ragadni a tömegből, saját magad!

Az 1930-as években új körülmények között Szegeden kiteljesedő szellemi-kulturális változások számos területen nemzetközi szintű eredményeket hoztak. Szeged intellektuális arculatát meghatározó, már korábban itt élő idősebb generáció tagjai (Móra Ferenc +1934), Juhász Gyula (+1937), Lőw Immánuel (1944); az 1892-óta működő, piarista íróról és matematikusról elnevezett Dugonics társaság[12], és a Monarchia legjelentősebb középfokú oktatási intézménye, a piarista lyceum (gimnázium) szellemi műhelye mellett meghatározó tényezőként megjelent az Egyetem, s mindaz, amit az új intézmény többé-kevésbé szükségszerűen magával hozott.

---

[9] Szerb Antal Sík Sándornak írt levelében dicsekszik azzal, hogy az egykori tanára és későbbi témavezetője negatív véleményével szemben („olyan fiúnak tartott, akiben nincs semmi kitartás, aki mindent abbahagy”) az említett művét végre be is fejezte. 1942. V. 9-i levél. Bihari 1989, 154-155.

[10] Mit tegyen az író a háborúval szemben?

[11] „Nincs erőd és hivatásod megállítani a tömegárt, jó; de egy embert ki tudsz ragadni a tömegből, és az te vagy. Az áldásos nagy történelmi reformoknak nincs más útjuk, mint Assisi Szent Ferenc útja: az önreform: magunkban győzni le gyökeresen azt a bajt, melyben a közösség szenved, magunkat teljesen fertőtleníteni és egészségessé tenni! Minden ilyen egyéni megtisztultság tisztaságot és egészséget sugároz környezetébe, kristályosodási tengely tud lenni új, egészségesebb szociális formákra, és biztosítja azt a szent tönköt, melytől Izajás szerint függ a közösség föltámadása. Ez tehát az orvosság útja: kivetkőzni a tömegemberből és elitté válni. Nagy lépés, sőt azt tartom, döntő lépés történt ebben.” Schütz 1936, 216-242, idézetek 216-217, 232-233. A tanulmány egy évvel korábban a Katholikus Szemlében (49. szám 277-286) is megjelent. Az Athenaeum *A tömegek lázadásáról* Bókay László recenzióját is közlő számában (XXIV. kötet, 1938, 1-2 füzet) számában Kerényi Károly *Pithagoreus és Orpheus* téma kapcsán írt tanulmányt (4-38). Ő kétféle típust különböztetett meg: „pythagoreus hit szerint kétféle ember van: olyanok, mint Pythagoras, emberek közt élő istenek; és közönséges halandók.” 10. lapon

[12] A Társaság elnöke az 1930-as, 40-es években: Szalay József író, könyvgyűjtő, Várady Imre italianista tanszékalapító, Banner János folklorista és Sík Sándor volt.

A rendkívül gazdag anyag egyetlen vezérfonal mentén történő áttekintése helyett kénytelenek vagyunk az egyetemi-témán belül maradni, s ezt is tovább szűkíteni, míg végül egy nagyon sokszínű érdeklődést mutató, látszólag véletlenszerű, de egységes és szilárd eszmei alapon álló baráti társasághoz jutunk el. A közös eszmei alap legáltalánosabban megfogalmazva a *humanióra* volt, az ember saját ideáltípusához vagy Istenhez való közelebb emelése. Eleinte mint egymást erősítő szellemi meggyőződés működött, később viszont a humanitás-humanizmus értékeinek történelmi megvalósítása által előírt cselekvési programot is jelentett. A teológus-költő Isten, az orvos-biológus a természet, a vallástörténész az antik vallások kutatása következtében jutott egymáséhoz nagyon hasonló eredményre. A helyzetelemzésből adódó következtetések és az elérendő célok mindhárom esetben azonosak vagy nagyon hasonlóak voltak. Odáig azonban más-más erők felhasználásával és különböző példák követésének hangsúlyozásával akartak eljutni. A három út mutatja egyben a harmincas évek szellemi életének fontos irányait: az isteni szándékhoz való igazodás, mint minden erkölcsi és szellemi tett feltétele (Sík Sándor); a természet új ismeretének veszélyei, lehetőségei és példája az emberi morál és kultúra számára (Szent-Györgyi Albert); az emberi lélek és tudat lényegét kifejező antik vallásokban (görög), művészi alkotásokban felfedezhető általános érvényű humanitás aktualizálása (Kerényi Károly)

A hallgatók és a 30-as években már aktív vagy akkor ide került professzorok közül azokra szeretnénk irányítani a figyelmet, akik tudományos munkájuk mellett világosan megfogalmazták erkölcsi, filozófiai eszméiket az emberről, s az ember történetének arról az időszakáról, amelyben éltek. Akik elveiket tág értelemben vett politikai programmá akarták tenni, s céljaikért hajlandók voltak még közéleti szerepet is vállalni. Képesek maradtak katasztrófák után és (általuk előre látott) katasztrófák előtt és alatt nemcsak a nemzetközi szintű kutatás kritériumainak, hanem, ez itt különösen fontos, a legmagasabb erkölcsi elvárásoknak is megfelelni. Ennek következtében a „lázadó tömegek" 20. századi diktatúrájának egyik változatával sem egyezkedtek: nem kollaboráltak sem a nácizmussal, sem, később, a proletárdiktatúrával.

E szempontok szerinti tájékozódásunk szinte valamennyi irányának a metszéspontjában Sík Sándor áll: a 20. század legjelentősebb magyar ifjúsági mozgalmának, a cserkészségnek volt korábban a szervezője és legfőbb teoretikusa[13], egyszerre világi professzor és zsidó

[13] Györffy István rektor, az egykori cserkész előtt tette le Sík Sándor a professzori esküt 1929. december 24-én. (Liturgikus szempontból ez már az 1930. esztendő.) „Mivel…első alkalom …, hogy cserkész rector vegye ki az esküt egyetemi professzortól, megérdemli a megörökítést." Máté 2005, 108-109.

származású piarista szerzetes-pap, író, költő, irodalomtörténész, esztéta-filozófus. Rendkívüli szuggesztív erővel és előadó készséggel rendelkező tanár, olyan személyiség volt, akinek hatására az ember nemcsak tanulhatott valamit, hanem válhatott is valamivé.

A monoteista gondolkodók szerint nemcsak Isten, hanem az igazság is *egy*, vagyis van végső igazság. Ez számára a szeretetnek tekintett Ige testet öltése. A legkevésbé sem relatív, abszolút igazságból minden más „visszafelé" következik. Sík Sándor ezt az egyszerre legegyetemesebb és legszemélyesebb erőt a második diktatúra idején súlyos élet-konfliktusok után leírt szavakkal, egy konkrét ügy kapcsán is megfogalmazta. 1947 áprilisában Sík Sándor saját meggyőződése és Mindszenty bíboros-érsek felszólítására levelet írt egykori tanítványának, Ortutay Gyulának, aki az 1930-as évek végén Horthy-rendszer köreihez dörgölődzött, majd a megváltozott helyzethez igazodva, barnát vörösre cserélve, kisgazdából kommunista miniszterré (1947-1950) avanzsált. A levélben Sík Sándor lemondott az Országos Közművelődési Tanács vezetéséről: „Nem vehetek részt ebben a munkában pedagógiai meggyőződésemnél fogva sem. A laikus erkölcstant ugyanis elméleti megfontolások és tapasztalatok alapján (pl. Forsterrel és Bergsonnal) súlyos élet- és emberismeret-hiányból fakadó, végzetes pedagógiai tévedésnek tartom."[14] Vagyis, röviden, Isten nélkül nincs erkölcstan. A demokráciához és szellemi szabadsághoz meggyőződéssel ragaszkodó pap-professzor leginkább önmagára vonatkoztatott követelménye az abszolút igazságra való törekvés, s a benne való feltétlen bizalom volt. Nem történhet olyan, „ami az Istent szeretőknek végül is javukra ne válnék."[15] Barátjának, az 1919-es rövidebb kommunista intermezzo áldozatának, Babits Mihálynak a metaforájával, az „ég felé törő láng" az egyetlen megfelelési kényszer:

„Csak majd az Isten
ha ítélet trombitája szól,
állítand jobbra vagy balra."

Sík *Esztétiká*ja és versei szükségszerűen és közvetlenül tükrözik metafizikai, morális meggyőződését: „Az esztétikai abszolútum minden posztulátumát legtökéletesebben a *keresztény istenfogalom* (kiemelés S.S.) elégíti ki" mind immanensen: „őbenne élünk, mozgunk és vagyunk", mind transzcendensen: „úgy különbözik a világtól, mint szobrász a

[14] Bihari 1989, 63. A levélre Sík a szokásos bürokrata választ kapta.
[15] Sík 1993.

szobortól. Személyes és Teremtő: a szó legteljesebb értelmében művész."[16] A kedves tanítványok egyike, akit szeretett volna maga mellett tanársegédként alkalmazni, az 56-os rektor, Baróti Dezső szerint: „A tomista filozófiát Sík Sándor mégsem csak a saját katolikus elkötelezettsége miatt tartotta alkalmasnak arra, hogy esztétikája alapjául és módszereként tegye meg. .. 'a közönséges józan észnek egyetemileg művelt testvérét' látta benne és úgy tartotta, hogy a gondolkodásnak ez a módja a magyar észjáráshoz is közel áll". „Erről – úgymond – bárkit könnyen meggyőzhet, akár az egyszerű magyar emberekkel, akár a magyar esztétikai gondolkodás képviselőivel – (Berzsenyitől Veres Péterig) való érintkezés …"[17]

Klebelsberg Sík Sándort cserkész nevelői sikere alapján eleinte a szegedi egyetem pedagógiai intézetébe akarta kinevezni, később döntött úgy, hogy az újabb magyar irodalom oktatására második irodalomtörténeti tanszéket alapít számára. Az elsőnek a vezetője Dézsi Lajos volt[18], akinek „monoton szavaiból minden lényegtelent megtudtunk…"[19]. A hasonlóan unalmas Erdélyi László és Horger Antal „sivatagos előadásai" után – folytatja Tolnai Gábor akkori bölcsészhallgató, 1945 után tehetsége felett elismert irodalomtörténész – a nyelvész Mészöly Gedeon, a néprajztudós Solymossy Sándor, illetve a Freudot és Jungot is tanító Várkonyi Hildebrand mellett és előtt Sík Sándor nyújtotta az izgalmas szellemi kaland lehetőségét. Drámaírói (három darabját bemutatták a szegedi színházban), dráma–elméleti és –pedagógia munkássága „nyugtalanító vágyakat sugalltak az ifjúság komolyabb rétegeinek lelkivilágába a színjátszás személyes élménnyé tételére"[20]. Hogy ez mennyire jól sikerült, bizonyítja Sík Sándor hallgatóinak tevékenysége egyrészről a szabadtéri megindításában jelentős szerepet vállaló Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában[21], másrészről az Egyetemi Színjátszó Társaságban, illetve, később a Horváth István és Tóth Kata által szervezett *Hamlet* előadásban. A művészi élmény általános jellege itt is a nemzetihez társult. Arany János fordítása klasszikus sorainak elmondása segítségével az amatőr színházi fiatalok „nemzeti szempontból is a … legfelsőbb fokú oktatásban, sőt nevelésben részesülnek, és maguk

[16] Sík 1946, 401. https://www.unitas.hu/sites/default/files/sik_sandor_-_esztetika1.pdf. Befejező mondatai: „Így az esztétikai elmélkedés eligazítja az embert az Abszolútum felé: Kézen fogva vezeti el a tengerpartig, ott elereszti a kezét és egy alig észrevehető, finom kézmozdulattal kimutat a Parttalan Végtelenbe: A tudomány itt elnémul. Itt már a *sensus Numinis* veszi át a szót." 402.
[17] Baróti 1988.165-167. Sík 1946, 12.
[18] A református vallású Dézsi a kolozsvári egyetemmel jött Szegedre. Halála után, 1932-ben Sík Sándor irányítása alatt egyesítették a két tanszéket, ettől kezdve a professzor szinte mindent tanított, ami a hazai belletrisztika fogalomkörébe tartozik mind történeti, mind elméleti szempontból. Munkatársa, többek között, Galamb Sándor dramaturg volt.
[19] Tolnai Gábor, Bihari 1989, 161
[20] Paku Imre, Bihari 1989, 46.
[21] Vajda Tamás, *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*. In: Kiss–Vajda 2012. 88-100.

apostolaivá, én nevelőivé lesznek a legnagyobb nemzeti szentségünknek, megtartónknak és dicsőségünknek: a magyar nyelvnek”.[22]

A Monarchia Magyarországát toleráns politika és befogadó közállapotok jellemezték Bécs alig leplezett antiszemitizmusával vagy a félelem meghatározta prágai gettó atmoszférájával szemben[23]. Ennek egyik jele nálunk a német-zsidó nevek magyarosítása volt. A mindkét ágon keveretlen zsidó származású, kikeresztelkedett gödöllői Schik-család nevét Síkra magyarosította. Az ügyvédi foglalkozású id. Sík Sándor családjában az irányadó szellemiség a szent tamási teológián alapuló liberális katolicizmus volt. A piarista tanár tanítványai közül Glatter Miklós nagyapja felvidéki falujáról Radnótira akarta változtatni a nevét (a *Radnóczi*-t engedélyezték 1934-ben), hogy ezzel is kifejezze: ő egyértelműen a magyar és nem a zsidó irodalomhoz tartozik, s hasonló okok motiválhatták a keresztség Sík Sándor kiszolgálta felvételében 1943-ban (felkért keresztapja Zolnai Béla[24] volt). Egyik legjobb barátja, a szintén nevet változtatni kívánó, felvidéki pedagógus-családból született Kratochfil Dezső az övére rímelve választotta a Baróti nevet.

Sík Sándor élete legnagyobb traumájának, tragédiájának a zsidótörvények elfogadását tekintette, s ebben saját egyházának szerepét. (A katolikus egyház álláspontját Serédi Jusztinián bíboros-hercegprímás és Glattfelder Gyula csanádi püspök képviselte[25].) Ekkor az egykori piaristák közül a Schütz-tanítvány[26] Imrédy Béla, majd Sík benső barátja, Teleki Pál

---

[22] Bihari 1989, 47.

[23] A zsidók helyzetéről a Monarchia három „fővárosában”, ld. Vajda 2000. 109.

[24] Zolnai a francia és az összehasonlító irodalomtudomány professzoraként 1925-ben került Pécsről Szegedre, 1927-ben megalapította és végig (1941, 1944) szerkesztette a Széphalom című irodalmi és tudományos folyóiratot, amelynek szerzőgárdájához tartozott e tanulmányban említettek közül sokan, Sík Sándor és tanítványai: Radnóti Miklós, Szerb Antal, Bálint Sándor, Baróti Dezső, Ortutay Gyula és mások. http://acta.bibl.u-szeged.hu/39111/1/szephalom_rep.pdf Az első évfolyamban (416-417 lapokon) kivonatosan közli Klebelsberg Kuno 1927. szept. 25-én a Pesti Naplóban megjelent vezércikkét, amelyben a miniszter feltette a kérdést: Budapest vagy Szeged legyen-e Magyarország szellemi fővárosa? http://acta.bibl.u-szeged.hu/39096/1/szephalom_001.pdf.

[25] Az 1927-óta felsőházi tag Glattfelder Gyula első és második zsidótörvénnyel kapcsolatos szerepéről ld. Pál József, *Glattfelder Gyula és az 1938-39-i zsidótörvények*. In: Zombori 1995. 49-103. Az egyháztörténész az alábbi összegzést adja. A püspök véleményének kialakításában három tényező játszott szerepet: felszított tömeghangulat, a még radikálisabb törvénytől való félelem, ha elbukik a (második) Teleki-kormány, ő is a zsidók „visszaszorítását” akarta. Glattfelder nem asszisztált a „végleges megoldáshoz”, „de kiállása nem volt mindig elég határozott, elég látványos, hadállásaiból is talán túl hamar meghátrált, s mivel elvi fenntartásai is voltak a zsidósággal, a ’zsidó szellemmel’ szemben, így harcának eredménye mérsékelt maradt.” (103. lapon) Ld. továbbá Glattfelder 1939 április 18-i, továbbá 1942. július 14-i felsőházi felszólalásának a szövegét, 159-165 lapokon.

[26] „A leghíresebb XX. századi imakönyv, a „Sík-Schütz" idején még szövetségesek, igaz barátok voltak. Aztán Schütz Antal jobbra fordult, Síknak pedig - élete legnagyobb csalódásaként - szembe kellett néznie zsidó származásának tényével, s végig kellett olvasnia tartományfőnöke levelét, hogy jelenléte nemkívánatos a rendházban.” *Rónay László, Isten ölelésében.* Bihari 1989. https://www.szepi.hu/irodalom/vers/sik/ronay.html

állt a végrehajtó hatalom csúcsán. Sík *Naplójegyzetei*ben írta a 211-212 lapokon[27]: „Ez az, ami nekem legjobban fáj: szégyenlem magamat a magyar katolicizmusért. És százszorosan fáj, ha ehhez Tóni (Schütz Antal – P.J.) és társa, Gyula (Zimányi Gyula[28] – P.J.) segédkezet nyújtanak. És az Egyház hallgat. Egyetlen szó, szószéken vagy újságban el nem hangzik az üldözött zsidókeresztény testvérek felé. Mindenki gyáva. (...) Mindenki inkább magyar (ill. német) mint keresztény? Vagy csak inkább gyáva? (…) Ez a borzasztó: hogy olyan kicsiknek bizonyulnak az emberek. Nagy emberek is! nagy keresztények is! Az én hitemet ez nem érinti (*maledictus qui confidit in homine!),* de hány szegény lelket fog ez visszalökni a kereszténységtől, amelynek ilyen méltatlan a képviselete, amelyben annyira hiányos az igazságosság és a szeretet!" Latinul: *Justum Amore*, Glattfelder püspöki jelmondata. Sík naponta többször láthatta a feliratot a Dóm tér trianoni kapuján.

Meglepő és nehezen magyarázható, hogy a világi és a szerzetesrendi egyház két ilyen nagyhatású, közel másfél évtizedig szó szerint egymás mellett élő személyisége között, mint amilyen a püspök és a piarista professzor volt, ennyire felületes maradjon a kapcsolat. Máté Zsuzsanna háromszáz oldalas monográfiájában fel sem tűnik a Glattfelder-név, de lényegében nincs ez másként a többi Sík- vagy Síkról szóló írásban sem. Sehol sincs jele mélyebb szellemi együttműködésnek vagy hatásnak. Jóllehet mindketten karizmatikus személyiségek voltak, ugyanazon a szellemi területen dolgoztak (Glattfelder a jogi kar díszdoktora volt), hatalmas, nagy felületen közös kapcsolatrendszerrel rendelkeztek, s elkötelezetten támogatták a tehetséges fiatalembereket, néhányra közülük, mint Bálint Sándorra vagy Vinkler Lászlóra egyaránt felfigyeltek. Glattfelder mindkét fiatalembert életükben fordulatot hozó jelentőséggel segítette. Vinkler neki köszönhette nyolc hónapos római ösztöndíját 1936-ban. 1939 decemberében pedig Bálint Sándor tanítóintézeti rendes tanárrá való kinevezéséért fordult Hóman Bálint miniszterhez. Sík a cserkészek fő mentora volt, Glattfelder[29] fontos szerepe vállalt a Szent Imre Körben, Magyarországon megalapította a Szent Imre Kollégiumi rendszert (Szegeden fővédnöke volt 1923?-1943 között) és támogatta a Foederatio Emericanát.

Annál gyümölcsözőbb barátság alakult ki a Klebelsberg által felkért másik új professzorral, a szintén 1930-ban Szegedre költöző Szent-Györgyi Alberttel[30]. Az élő természettudomány

[27] Sík 1993.
[28] *A prefektus*, Atya és testvér, a piarista rendtartomány főnöke, 1940-1946. Míg Schütz a teológia iránti érdeklődését, addig Zimányi a költészet területén inspirálta meghatározó módon a piarista tanuló Sík Sándort.
[29] Kiss-Vajda 2012.
[30] Ehhez a részhez felhasználtam korábban megjelent tanulmányaimat, Pál 2014/a, Pál 2014/b.

kutatója ugyan református neveltetése ellenére sem mutatott érzékenységet a konfesszionális vallások iránt, de Isten-fogalma meghatározta a valóság feltárásának általa alkalmazott alapelveit. „A természettudomány egyetlen célja a legmélyebb igazságok, a legmélyebb bölcsesség, az Isten megismerése”[31]. Aki a természet törvényeit kutatja, az Isten bölcsességét próbálja megérteni, melynél mélyebb bölcsesség nincsen. Egy rádió interjúban megkérték, beszéljen saját istenhitéről: „Nem vallásos, hanem *istenfélő* ember vagyok… Egy vallásos ember meg tudja mondani, hogy ki az Istene, hogy hol van Isten, hogy az én Istenem más, mint a te Istened. Egy istenfélő ember csodálattal tekint fel és azt kérdezi, mi az, hogy Isten? És azt is szeretném tudni, hogy valójában, mit jelent a ’teremtés’!”[32] A keresztény episztemé szellemében az ember lét- és tudatfokát meghaladó Istent, ahogyan szent Tamás állítja, nem *propter quid*, hanem csak a *quia*, az általa okozott világ kutatásával lehet megközelíteni vagy kimutatni (*demonstrabile est per effectus nobis notos*, S.Th.I.2.2) „A természettudomány tehát nem tud felelni arra a kérdésre, hogy mi az élet, még arra sem, hogy van-e élet? Amit a természettudomány tenni tud, az nem több, mint hogy az élet egyes jelenségeit vizsgálja”, az okozatból keresi az okot, a jelenségből a lényeget. A természetben ugyanazok a nagy és örök törvények uralkodnak, amelyek a világegyetem egységét adják és érvényüket az élő szervezetben is megtartják[33].

Az erkölcs, a tudomány és a művészetek (irodalom) – állítja – az igazság keresésének különböző formái vagy területei, mindhárom arra tanít, hogy az igazságot, ne pedig az igazunkat keressük, mindhárom az isteni bölcsesség megnyilatkozása[34]. A görög filozófia pluralista felfogásával szemben a zsidó és keresztény monoteizmus az Isten által teremtett univerzum minden egyes alkotóelemét olyan rendszerbe építette, amely megmutatta az igazság egységét, az *egy* isteni szándék töretlen érvényesülését. A biológus feladata ennek megtalálása az élő organizmusokban. „Kutatásaim vezérelve mindig az a meggyőződés volt, hogy világunkban csak egyfajta élet és egyfajta élő anyag létezik … az életet nagyon korlátozott számú alapelv határozza meg – minden igyekezetem arra irányul, hogy ezeket megértsem.”[35] „Valamennyi élő anyag egysége a sejt”, a bonyolultabb szervezet ezeket sokszorozza. Ahogyan a sejtek összehangolt tevékenységet folytatnak, úgy alkot az ember is társadalmat, megváltoztatva korábbi életmódját.[36] „Egy bonyolultabb szervezetben a sejtek

[31] Szent-Györgyi 1941, 1–2. 94.
[32] idézi Moss 2012[3], 236–237.
[33] Szent-Györgyi 1943, 8–9.
[34] Szent-Györgyi 1945, 97–101.
[35] Szent-Györgyi 1988, 138.
[36]Szent-Györgyi 1988,107.

táplálékot és védelmet kapnak. Viszonzásul bizonyos speciális tevékenységet végeznek a közösség számára." Az élő anyag jelentékeny része megfelelő mechanizmusba épült be [37]. Az alkotó elemek egymás közötti viszonyában van tehát célirányosság, a dolgok az élet létrehozása vagy fenntartása érdekében „mechanizmusként" működnek. E vonatkozásban Szent-Györgyi maradéktalanul osztani látszik Aquinói Tamás álláspontját, aki szerint a gondviselés transzcendens célirányossága a rend létét az elrendezett dolgokéval együtt teremtette, a különbség pusztán az: míg Tamás tisztán spekulatív úton jutott erre a következtetésére, Szent-Györgyi viszont az empíriát helyezte előtérbe.

Szent-Györgyi a Sorbonne díszdoktori oklevelének átvétele után 1938. november 11-én Liège-ben kezdte el írni *La paix, sa biologie et sa morale*[38] című történet- és tudományfilozófiai művét. A kis kötet fő gondolatai az alábbi gravitációs pontok körül forognak: történelem menete, kétféle erkölcs, biológiára alapozott morál, béke, tudomány, nevelés és a jövő feladatai. Mindenből kitetszik ugyan a szerző aggodalma az elkövetkező generációkért, de az a szándék is, hogy a jelenkori válságból biológiailag megalapozott kilábalási utat mutasson, amit az említett német, francia és spanyol gondolkodó a természettudományok kutatása és példájának elemzése alapján bizonyosan nem tett meg. Szent-Györgyi így próbált választ adni a két világháború közötti európai szellemi elitet foglalkoztató fenyegetettség és egyéni (nem a tömegekre áthárító) felelősség kérdésére.

Az első világosan felállított ellentét az egyén erkölcsi kódexe és a társadalmi ember politikai-erkölcsi törvényei között feszül (megoldás az erkölcsileg naggyá és felelőssé váló igazi „írástudó", a *világpolgár* lesz). A rendszertani hiba a politikai vagy nemzeti erkölcsi kódexben van. Míg az egyén az emberiség fejlődése során megtanulta, hogy ne öljön, mert így őt sem fogja más megölni, és ne lopjon. Az emberben természetes viszolygás van az erőszaktól, a gyilkosságtól. A katonaviselt professzor saját példáját idézte erre. „Ez az egyén erkölcsi kódexe, egyúttal az emberiségé is, mely egyének összessége." Ilyennek kellene lennie az egyén és az emberiség egésze közötti államszerveződéseknek is. Közöttük van azonban a tömegembert befolyásoló és ösztönlétbe süllyesztő nacionalizmus, a népek között

[37] Szent-Györgyi 1988,139.
[38] A tanulmány csak jóval később jelent meg kétnyelvű kiadásban Szegeden, Péter László gondozásában (*A béke élet- és erkölcstana*, ford. Rakonczai János, Bába és Társai, Szeged, 2001.) *Az ifjúságnak* ajánlott kézirat történetéről az utószóban Péter László számol be. 81.

békétlenséget szító erkölcsi kódex. „… egyénként kedves, értelmes, méltányos, de egy nemzet polgáraként kegyetlen, ragadozó, esztelen.”[39]

A tudomány ugrásszerű fejlődése következtében ez a helyzet minden korábbinál veszélyesebbé vált. A felfedezések következtében az egész világ könnyen elpusztítható, s az ősi, megzabolázatlan ösztönökkel élő tömeg rendelkezhet ezzel a hatalmas fegyverrel. A mai ember, állítja, nincs erkölcsi felelőssége és értelmi képességei birtokában, hogy a teljes pusztítás szörnyű lehetőségével biztosan ne éljen. Későbbi könyvében (*The Crazy Ape. Written by a Biologist for the Young*, 1970) nagyon plasztikusan fogalmazta meg ezt a dilemmát: „Arra kényszerülünk, hogy ősemberi aggyal nézzünk szembe ezzel a helyzettel: olyan aggyal, mely nem sokat változott azóta, amióta kialakult. Idejétmúlt gondolkodással, intézményekkel és módszerekkel fogadjuk a változásokat, olyan politikai vezetőkkel, akik szellemi gyökereikkel egy régi, pretudományos világba kapaszkodnak.”[40]

A nagy történelmi folyamatok kialakulását, ezek fő irányát ugyanakkor nem a társadalmakon belüli feszültségek, a tömegek mozgásai okozzák, hanem a nagy szellemek által felfedezett tudományos és technikai ismeretek növekedése. Éppen úgy, amint Babits Mihály európai irodalomtörténetében írta a (humán) szellem kiterjedése, fejlődése kapcsán 1936-ban: őt „a nagy egyéniségek érdeklik, akik felelnek egymásnak, korokon és országokon át.” A világirodalomhoz csak a legnagyobbak tartoznak, „akik folytatják egymást századról századra, s kezet nyújtanak egymásnak a népek feje fölött.”[41]

A kísérleti tudományok (Galilei) fejlődésének következtében az emberben nem csak azt tudatosult, hogy a „világegyetemben fizikai rend létezik”[42], hanem az is, a tudósok nemcsak passzív szemlélői az univerzum erőinek, hanem képesek birtokba venni, befolyásolni ezeket. Az emberi történelem, írta *Az őrült majom*ban, két felvonásra oszlik, közöttük lévő határvonalat a 19–20. század fordulója, a modern tudomány megszületése jelenti. Az első periódusban fajunk olyan világban élt, amelyhez érzékszervei az évezredek alatt jól alkalmazkodtak. A másodikban viszont teljesen idegen világba léptünk át, ahol parancsolni tudunk a világegyetemet formáló, érzékszerveinkkel fel nem fogható kozmikus erőknek is (röntgensugarak, elektron, radioaktivitás, kvantum, relativitáselmélet), s ez a helyzet, az erkölcsi felelősség tudata nélkül, elképesztő veszélyeket rejt magába, az ember „vulkánon” ül.

[39] Szent-Györgyi 2001, 13, 15.
[40] Szent-Györgyi 1983, 263.
[41] Babits 1936, 11.
[42] Szent-Györgyi 2001, 41.

Ami felrobban, ha nem tanulja meg az új mechanizmust új módon irányítani[43]. Éppen ezért égetően fontos a tömegek szintjén nem tapasztalható gátlási reflexeken alapuló kollektív erkölcsi kódex megalkotása. Erre azonban csak nagy egyéniség, új módon gondolkodó ember lehet képes. Az első lépés a neveléssel és oktatással újjáteremteni az embert. „Ilyen kódex létrehozása, ilyen reflexek kialakítása végül is erkölcsi forradalmat szülne: a legnagyobb és legszélesebb körű forradalmat, melyet az ember valaha is látott”[44].

Olyan állapotot kellene előidézni, amelyet Szerb Antal fogalmazott meg a szegedi habilitáció alapjául szolgáló, s a bölcsészprofesszorok egy részének lelkesedését kiváltó[45] *Magyar irodalom története* (1934) bevezetőjében: magyarnak lenni nem állami hovatartozást jelent, hanem az érzésnek és gondolkodásnak speciális módját. „… minden szellemtudományi munka legfőbb célja máma kulturális lojalitásra nevelni. Amíg kultúránkhoz hűek maradunk, önmagunkhoz vagyunk hűek”. Lojalitás másokhoz, hűség magunkhoz.

Az evolúció érvényességi köre a pozitív, tudományos ismeretekre korlátozódik, s egyáltalán nem a *humánum* kiteljesedésére. A kettő közötti feszültséget egyrészről, másrészről a korok és nemzetek felett átívelő „párbeszédben” rejlő potenciált természetesen nemcsak az irodalmak történetével foglalkozók látták, hanem témája a szabadtérin minden évben bemutatott *Tragédiá*nak is. A küzdés mint cél, a közösségért való szüntelen munkálkodás, az abszolút értékek szerinti cselekvés, és velük szemben a falanszteri eltömegesedés, a tudomány csődjének veszélye együtt adta a darab 30-as évekbeli aktualitását és népszerűségét.

Az isteni megváltásban és gondviselésben hívő, az igazi fejlődést a nagy Alapító minél szorosabb követésében, a mártírok és szentek tökéletességéhez való visszaemelkedésben látó keresztény erkölcs az élet döntéseiben, ezek egyéni és közösségi következményeiben (különösen balsors idején) alig különbözött attól, amit az *ember* mivolthoz kapcsolódó morál által előírt (világi) tevékenység jelentett. Ez, talán így is mondhatjuk, a *Dóm* és a *tér* harmóniája. Mindkettő az ember „Isten felöli” oldalára számított, függetlenül attól, hogy a „kicsoda Isten” kérdésre milyen választ adott, s Isten vagy az egész emberiség iránt érzett-e felelősséget. Az antik görög hagyományhoz kapcsolódó mitológiák, vallások tanulmányozása alapján lényegében ugyanerre a következtetésre jutott a 20. század egyik legnagyobb

[43] Szent-Györgyi 2001, 43.
[44] Szent-Györgyi 2001, 57
[45] Lengyel 1988, 6.

ókortudósa, Kerényi Károly: a sors mindenek előtt az embernek istenekhez való viszonyában nyilvánul meg[46].

A „hosszú” háború első felének a végén a művelt körök beszédét az „általános szellemi hanyatlás”, „lázadó tömegek” és „áruló írástudók” kifejezések és ezek deklinációi uralták; a másodikhoz közeledve és alatta pedig az aggodalmak új, némi reményt vagy mentsvárat jelentő szóval egészültek ki. Morális erőt, bíztató reményt tulajdonítva a teljes európai műveltség közös nyelvén megszólaló, igazi embert jelentő *humánum*nak, *humanizmus*nak, *humaniorá*nak, *humanitás*nak. Az *ember*ből eredő kifejezéseknek az eredetinél gazdagabb szemantikai teret tulajdonítottak. Szent-Györgyinél: „Egy boldogabb és egyensúlyozottabb világot csak erre a három oszlopra építhetünk: a természettudományra és annak gondolkodásmódjára, mely megtanít a minket körülvevő nagy természetben eligazodni és annak erőit felhasználni; morálra, mely megtanít együtt élni és a természet erőit a jóra használni és végül humánumra, amely megtanít ezt az arasznyi és magában oly jelentéktelen létet kitölteni szépséggel, tartalommal és szellemi méltósággal.”[47]

A temesvári római katolikus családban felnőtt Kerényi Károlyt 1940 őszén nevezték ki a szegedi egyetem klasszika filológia intézetének élére, miután elődje Förster Aurél a Kolozsvárra visszaköltöző egyetemmel tartott (magával vitte a tanszéki könyvtárat is, ami megnehezítette az utód munkáját).

A nemzeti önhittségen és a germán faji alapú szupremácián alapuló vallás felfogással éles ellentétben Kerényi a humanista hagyomány védelmezése érdekében kezdte el egyetemes mítoszmagyarázatának kiépítését. Az elmúlt időszak kutatási eredményei nem nem vittek közelebb az antikvitás mélyebb megértéséhez, a *megragadhatatlan*ról való ismeretünk eddig csak „találgatásgyár” volt. Az előrelépés lehetőségét a tágabb történeti ismereten túl a mélylélektan, az emberi tudatról kialakított új tapasztalat jelentheti. A régiek vallása mint az emberi lényeg legősibb sajátossága, „teljes emberségünktől kíván megértést”[48]. „…minden görög isten *őskép* (kiemelés K.K.), amelyet a görögség *felismert* (kiemelés K.K.) mint metafizikai formáját megélt lelki és plasztikusan szemlélt természeti valóságoknak”[49] A módszert tekintve korunk mitográfusa több szempontból is a középkori moralizáló értelmezést folytatta, de elszakította azt a keresztény üdvtörténettől, s azáltal, hogy a görög

[46] A kérdésről: Bircsák Anikó, file:///C:/Documents%20and%20Settings/User/Dokumentumok/Downloads/4950_Sors_Bircsak.pdf
[47] Szent-Györgyi 1946, 97–102.
[48] *Halhatatlanság és Apollón-vallás*. In: Kerényi 1984, 110-121.
[49] Kerényi 1984. 116.

vallás jelentését nyitva hagyta, az emberi társas lét formáinak általános jelképévé emelte. „Ez végső fokon egy ahistorikusan értelmezett pszichoanalitikus archetípustanhoz vezetett. Jung és Kerényi a mítoszt időtlennek tartották, melyben az istenek a lelki valóság ideális visszatükröződései”[50]. „A mitológia sohasem történt meg, de mindig van; a maga kárára tagadja ki életéből az ember”, olvassuk Cs. Szabó Lászlónak egykori barátjára visszaemlékező tanulmányában[51]. Van ma is, tegyük hozzá, s amint egykor a művészeti alkotások jelentős szerepet vállaltak létrejöttükben és fennmaradásukban, úgy korunk művésze intuíciója hozzájárulhat az örökké aktuális lényeg megértéséhez. Kerényi 1938. augusztus 23-án a görögországi Olimpiában írta az antik vallás alapvonalairól szóló művének bevezetőjében, „E könyv olvasójának nem szabad elfeledkeznie arról, hogy folyamatosan szeme előtt tartsa ezeket az alakokat: az antik istenek és hősök művészet és költészet által megőrzött képeit. Becsületesen ellenőriznie kell majd, hogy vajon a múltról – az antik vallásról – alkotott eszméi fenntarthatóak maradnak-e az antik művészet örök alkotásainak a jelenlétében.”[52]

Az 1930-as években „apollóni” korszakát élő és építő Kerényi „nem tudósok, ókorbúvárok, hanem írók és költők közt számított a humanista ellenállás megsegítésére. Bennük érezte a vérbeli ellenállókat, népük átmentőit”, ennek szellemében szerkesztette a Sziget c. folyóiratot (1935-1939), egy norvég vallástörténésszel: „Albae Vigiliae… a humanisták virrasztanak, és nem lapítanak szétszórt szigeteiken”. Az 1936-ban írt *Humanizmus és hellénizmus* című tanulmányában meghatározta a szó számára való jelentését: humanizmuson a philantrópiát értem”. Nagy Sándor uralkodása idején élt Menandrosz egyik szövegkörnyezet nélkül fennmaradt sorát idézte, mint a legjellemzőbbet:

„Mily kedves valami az ember – ha ember!”

A feladat, hogy őrizzük szellemi-emberségünket, hogy „a humanitás…a tisztaságot … áraszthassa oda, ahol a chthonikus hatalmak építenek és felemésztenek államokat. Hogy a ma és a jövő *homo humanus*a (vagy inkább *divinus*a) képes lesz-e a görög vallásban kifejezésre jutó emberségnek „magas ismertetőjelét megőrizni teljes tisztaságban, nem tudom. Csak azt, hogy ez a kötelessége.”[53]

[50] Gesztelyi 1999.
[51] Cs. Szabó László, In: Kerényi 1978, 92-109, 93.
[52] A részt idézte Kerényi egyik olasz barátja, Vincenzo Tusa egy konferencián. Tusa 1995, 99.
[53] Kerényi 1984, 251-262.

Későbbi, a „másik” archetipikus fejlődésvonalat tárgyaló könyvének, a *Dionysos*nak bevezetőjében hangsúlyozta, hogy csak provizórikus ismereteink vannak a régi vallásokról, azok alakulásáról, s hogy az általános kép gazdagítása nemcsak a szaktudósok feladata, hanem mindazoké, akik a kultúra valódi tartalmáról akarnak tudásra szert tenni. Ezen a ponton érdemes idézni a görögség-élmény tekintetében Kerényi-tanítvány művészt[54]. A vallástörténész 1944/1945 fordulóján Budapestről Svájcba kimentett Szondi Lipóttal folytatott levelezést a humanitásról. A mélylélek kutatója a *humanitás mint legmagasabb ösztönsors* koronként változó jellegéről, kiterjesztéséről állított fel tudományos hipotézist. Válaszában, Julien Bendára és Babitsra utalva, Kerényi nem a klerikusok árulásáról, hanem csütörtököt mondásról beszélt. A baj okát az ember beteges absztrahálásában látta. A konkrét és absztrakt egyensúlya a humanizmus.[55]

III. Vinkler László Polgár (ma Gogol) utcai műtermében néhány szegedi *humanista* formálisan is egymásra talált[56]. Kerényi számára feltehetően példaként szolgált a budapesti Centrál kávéházban kialakult „szellemi honvédő” társaság, amelynek Szegedről tagja volt Zolnai Béla és Radnóti Miklós is[57]. A találkozókon részt vevő Zauner Éva pszichológus és néprajzkutató emlékei szerint. „…Szegedre került Kerényi Károly s attól kezdve kibővült a baráti kör: Sík Sándor, Bálint Sándor és Sára, Dorogi Imre és Baróti Dezső voltak az állandó tagjai a ’csütörtöki körnek’- amit mi ugyan nem neveztünk körnek, csak egyszerűen összejövetelnek. Vinkler festményeinek alkalmi véleményezői voltak Rusznyák István, Szent Györgyi Albert és Várady Imre. A baráti kör csak néhány évig volt élő, az 1944-es és 45-ös kataklizma szétszórta a társaságot, bár mindenki élve került ki a nemzeti tragédiából."[58]

A beszélgetések tartalma a magyar és külföldi irodalom, művészetek, a jelentősebb filozófiai és tudományos publikációk megbeszélése mellett Magyarország háború utáni esélyei és a szellemi honvédelemben való részvételük volt. 1943-ban a Kör meghívta Szondi Lipótot is,

---

[54] Egy Vinkler Lászlóval készült beszélgetésben a *Pictor doctus* szavai szerint „…a dionysosi karakternek csak egyik megnyilvánulási formája a véráldozaté, lényege a keletkezés és pusztulás kölcsönössége, vagy ahogyan Kerényi mondaná: „az elpusztíthatatlan élet". „A mítosz helyes értelmezése véleményem szerint nem a mítosz-illusztráció, ha nem az emberi sors mítoszának az egyéni sorshoz, az „én" mítoszához való viszonya. Ezeknek alapján kaphat valóságtartalmat a mitikus hagyomány-anyag ..” Vinkler 1978—79, 393-410, 394 és 402, 394.

[55] Szilágyi 1999, 158-166.

[56] Az első műterem és a találkozók helyét 1992. december 2-án felállított emléktábla jelzi, szövege: „Ebben a házban volt Vinkler László (1912-1980) festőművész első műterme, ahol rendszeresen találkozott Bálint Sándor néprajztudós, Baróti Dezső irodalmár, Kerényi Károly klasszika-filológus, Sík Sándor esztéta, és Szent-Györgyi Albert orvos-botanikus az 1940-es évek első felében” A tábla felállítását Tandi Lajos kezdeményezte.

[57] Cs. Szabó 1978, 99.

[58] Gáspárné 1991/1992, 313-330, 320. Kerényi a pesti egyetemen péntekenként este 6 és nyolc között tartotta hatalmas érdeklődésre számot tartó vallástörténeti előadásait. Kerényi Magda emléke szerint tele volt a III. emeleti 13-as számú terem.

akinek tiszteletére valóságos dionüszoszi estélyt rendeztek (ez alkalommal Kerényi Kárász utca 8. sz. alatti lakásában). Bálint Sándor emlékei szerint „Tudtuk ekkor már a szegedi egyetemen és az ország más egyetemein is a tudományos, közéleti pozíciókban, ki az, aki úszni hajlandó ezzel az egésszel, és ki számít ellenállónak, ahogy ezt a szót akkoriban használtuk. 1940 körül, amikor a németek Franciaországot már lerohanták, és mindinkább erősödött a szorongás és az aggodalom, amit mi Magyarországért és a magyar kultúráért éreztünk”[59].

Az együttlétek fő motívuma a szellemi elit szükségszerű közösség keresése, egymásra találása válság idején. Mindenkiben tudatossá akarták tenni, hogy a vallástörténeti, történelmi és természettudományos kutatásokból a lényeget tekintve ugyanarra a végső következtetésre lehet jutni. A legjobb szellemek által sok oldalról átvilágított, igazi emberi lényeg nevében való küzdelem magabiztosabbá tehette őket. S bizonyos mértékig még a nemzeti ellenállás cselekvési programjának létrehozásában is segíthette a tudósokat és a művészeket. Vinkler a görög mitológia alakjain keresztül fejezte ki üzenetét: legyen szó Trója égéséről, az örökké változó Próteusz-, a másokat formára szabó Prokrusztész-emberről. Vagy Krisztus történetének tragikus (Passió) és örök (Utolsó ítélet) eseményeiről a szegedi Jézus szíve templom freskóin (1941-42). A művön az Atya arcvonásaiban Vinkler a halálos beteg Glattfelderét jelenítette meg[60].

Sík Sándor a *Szegedi Fiataloknak* ajánlotta a sötétség idején való őrködésről és a reményről szóló *Virrasszatok!* (1940) című kilenc hatsorosból álló költeményét.

„És az igazság zendülő vágya
Közös ritmusra ring,
S kiknek egy tűzből lobbannak elő
Virrasztó lángjaink.
…
Ne féljetek a lélekhagyta kortul,
Amelynek piacán
A bölcset túlrikoltja a vasas
Bárgyú pretórián.

[59] Idézi Csapody 2012.
[60] Muladi 2001, 11.

…
A szent, ami most összevillanó
Szemünkön felragyog.

A egyik oldalon a *mi* a *közös*, az *egy tűz*, a hierofánia; a másikon, *velünk* szemben az *animális ösztönerők*, a *bárgyúság*, a *bálványok*, a *szennyes vihar* áll. Ami azonban, Sík hitéhez hűen, Isten segítségével el fog múlni: „Látom, látom az újszülött keresztet".

A társaság tagjai közül 1940-ben Sík 51, Szent-Györgyi 47, Kerényi Károly 43, Bálint Sándor 36, Baróti Dezső 29, Vinkler 28 éves volt. Joggal merülhet fel, hogy a tudományos-diplomáciai nemzeti ellenállás gondolata először ebben a körben fogant meg. Szavakon túlmenően a számukra lehetséges értelmes tettek lehetőségét is keresték. Két tagja (szinte csak ők ketten az országból) informális diplomáciai küldetésre is vállalkoztak. Szent-Györgyi 1943. februárjában Isztambulba ment, Kerényi pedig Svájcba. A politikai szándékkal találkozó döntés az övéké volt. Cs. Szabó László visszaemlékezése szerint Bethlen István javasolta Kállay miniszterelnöknek, hogy rátermett, megbízható embereket küldjön semleges országokba. Ők talán képesen lesznek kedvező légkört teremteni a várható leszámolás idejére. Luby Géza, aki később Cs. Szabó Lászlóval dolgozott együtt az Angol Rádióban, a külügyminisztérium magas rangú képviselőjeként kérte fel Kerényit, hogy Svájcban (de ne a kémközpontnak számító Genfben vagy Bernben) „folytassa tudományos munkáját, de közben szerezzen barátokat a magyar ügynek még az összeomlás előtt, amennyire teheti, nyerje meg őket a mi oldalunkra."[61] S valóban, állampénzen Kerényi egy évre családjával együtt Svájba utazott.[62]

„1944. március 19-én este – folytatja Zauner Éva – hárman voltunk Vinkler műtermében: a festő, Baróti és jómagam. Valamennyien sejtettük a nap történelmi jelentőségét. A hűvös estén a fehér cserépkandallónak támaszkodva álltunk, Baróti felolvasta, illetve nyersfordításban tolmácsolta Giraudoux "A trójai háború elmarad" című drámájából Hektor beszédét az elesett trójai hősök felett. Nem tudtuk, hogy melyikünk és még hány barátunk esik áldozatul a barbárság tombolásának, de már előre is bocsánatot kértünk azoktól, akik nem élvezhetik majd a nap melegét, a szellő hűsét és a szerelem gyönyörűségét, amikor a többiek - talán mi is reméltük - még fiatalon életben leszünk. Élveztük a pillanat emelkedettségét s nem

[61] Cs. Szabó 1978, 101.
[62] Hozzá hasonlóan informális megbízással rendelkezett 1943 tavaszától Barcza György, illetve Bakach-Bessenyei György is. Joó 2017, 55.

is sejtettük, hogy Vinkler jobb szeme hamarosan a légitámadások miatt elsötétített lépcsőház áldozata lesz. Baróti üggyel-bajjal kerül ki felesége segítségével a gyűjtőtáborból, jómagam pedig elindulok a kínos vándorúton a bizonytalanba."[63] Tegyük hozzá: Bálint Sándor Szent-Györgyi Albertet édesanyja házában, Ortutay feleségét Bálint Sándorné néven a Szent Szív apácáinál bújtatta.

IV. A személyiség egészét, sorsot meghatározó, génekben hozott *humanitás* nem pusztán műveltség, társadalmi siker vagy politikai meggyőződés függvénye. A faji alapon elkövetett embertelenség csak szlogenjeiben, vagy semmiben sem különbözött attól, amit az osztályharc jegyében követtek el. A náci tömegek lázadását, ahogyan ezt Ortega y Gasset megsejtette, a kommunista tömegeké követte már nemcsak a Szovjetunióban, hanem Kelet- és Közép-Európában is. Mindkettő élesen szemben állt a humanista ideáltípussal.

A második csapásra adott választ személyiségük részévé vált tudományos és művészi tevékenységük szerint adták meg: elvonulás a természettudomány (Egyesült Államok), az európai humán kultúra (Svájc) világába, Isten házába, vagy belső száműzetésbe. Sík Sándor eleinte, több részben Szent-Györgyivel közösen, fontos megbízásokat kapott, amiről, mint idéztük, lelkiismereti okokból kénytelen volt lemondani. Újakat nem fogadott el. Piarista rendfőnökként az egyház egyre kevésbé védő bástyái mögé, szerzetesi és irodalmi tevékenységbe vonult vissza. Kényszerűen lemondva arról a közvetlen társadalmi, okatató és nevelő szerepről, amelyet pályája kezdetétől, évtizedeken keresztül olyan ragyogóan és olyan hatalmas sikerrel folytatott.

A címekkel gazdagon felruházott Szent-Györgyi Albert sok más negatív jelzés után patronálójának, barátjának, Ráth Istvánnak koholt vádak alapján történő letartóztatása és megkínzása után döntött úgy 1947-ben a svájci Alpokban, hogy nem tér vissza Magyarországra. S ezt tette Kerényi is (jóllehet 1949-ig formálisan a szegedi egyetem professzora maradt). Az anathemát Lukács György[64], Alexits György és Kerényit még Szegedről nagyon utáló Ortutay Gyula szervezték. Nem kapta meg sem a pesti tanszéket, sem

[63] Gáspárné 1991, 320-321.

[64] A katonáit tizedelő népbiztos ismét elemében volt: amit Kerényi ír, hangsúlyozza Lukács „a legsötétebb reakció irányába vezet, a szélső irracionalizmus támasztja alá egy áltudománnyá torzult önkényes filológiai torzkép segítségével…tevékeny része a mai reakció ideológiai felvonulásának… le kell, hogy vonjuk összes következményeit. Szilágyi 1999. 98. A harmadik ellenség, a később felelősséget érző Alexits György így emlékezett vissza: „.. a többiek nem jelentettek problémát, a kezünkben voltak, de Kerényivel és Alföldivel nem bírtunk volna el. Nemzetközi tekintélyük folytán erőszakos elhallgattatásuk elképzelhetetlen volt, de ismerve munkásságukat és természetüket, felmértük: nem reménykedhetünk abban, hogy megnyerhetjük őket, sem abban, hogy elhallgatják kritikai megjegyzéseiket, ugyanakkor tudtuk, hogy senki nincs, akit a vitaképesség esélyével állíthatunk szembe velük." Szilágyi 1998.

a szegedi intézetvezetői kinevezést (hiába volt Kerényié a kari szavazatok többsége, Ortutay miniszter közbeavatkozott ellene[65]), sem a Római Magyar Akadémia igazgatói állását. Jól tudták, ha itthon marad, Kerényit sem elhallgattatni, sem lekenyerezni nem tudták volna. A vallástörténész végleges döntését 1946 márciusában hozta meg. Barátjának, Alföldi Andrásnak írta a Ticino menti Tegnából. A kulcsszó ismét a *magyar humanizmus* volt. „Te tudod legjobban, hogy tudományos kutató-munkám kezdettől fogva két síkon folyt. Az egyik a forrás-kutatás,… másik az „emberkutatásé", a vallástudomány, ethnológia és pszichológia eszközeivel. Hogy publikációim mindinkább – bár sohasem kizárólag – erről a második síkról indultak ki, annak a külső okait szintén ismered. Sem Pécsett, sem Szegeden nem találtam meg a modern ókorkutatás tudományos apparátusát… ezen a másik síkon folyó kutatásaimnak köszönhetem, hogy egy logikus, tudományos út – az archetypus-kutatás útja (l. Labyrinthos!) – hozott ki Svájcba s végeredményben talán az életemet mentette meg. A veszedelmeket, amelyeknek otthon temperamentumom a szégyen hónapjaiban kitett volna, Te jobban ismered. És Svájcban azután a magyar humanizmus képviseletének s egyúttal az irodalmi kenyérkeresésnek a dupla parancsa szabta meg publikációimnak ugyan ezt a külső irányát."[66]

A fiatalabbak közül az egyetemi ranglétrán Baróti vitte a legtöbbre, 1955-1957 tavaszáig ő volt a rektor: október 24-én felkereste az 1950-óta félreállított Bálint Sándor professzort (1951-ben megvonták tőle a venia legendit[67]). Közöttük lezajló beszélgetés során a folklorista ugyanazt a mágikus erejű kifejezést használta, mint egykori vetélytársa[68]. „Dezső, én amióta elküldtek semmit se változtam. Amit ígérhetök, egy progresszív humanizmus. Ha ez ölég, akkor mögyök" – „Elég Sándor! Gyere, várunk vissza!"[69] Bálint Sándor a forradalom alatt törött lábbal ágyban feküdt, Barótit letartóztatták és két év hat hónap börtönre ítélték. Ezután a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeum alacsony beosztású munkatársa lett.

Vinkler pályája is megtört: 1947-ben felkérést kapott a Főiskola Rajz tanszékének a megszervezésére, amelynek 1948-tól vezetője volt. 1956 tavaszán összeállított oktatási programja, illetve művészetpolitikai nézetei miatt eljárást indítottak ellene, felmentették a tanszékvezetői tevékenység alól.[70]

---

[65] Szilágyi 1999, 96.
[66] Kerényi 1946.
[67] Péter 1997, 98.
[68] A csütörtöki találkozókon és az említett Szondi-látogatás alkalmával közismert volt, hogy Kerényi érdeklődött Bálint Sándor felesége, Sára iránt. Péter 1997. 455.
[69] Csapody 2012, 136.
[70] Muladi 2001, 16-17.

Az 1970-es évek egyetemi hallgatói még személyesen találkozhattak az akadémiai élet perifériájára szorított, de a fiatalok között rendkívül nagy tekintélynek örvendő Bálint Sándorral és Vinkler Lászlóval. A *horror sacri* atmoszférája lengte körül őket. Hatalmuk nem a különféle bizottsági ülések döntéseiben jutott kifejeződésre, igazi nagyságuk hosszú ideig fennálló alkotásaikban és megtörhetetlen, példaszerű erkölcsi tartásukban, humanizmusukban öltött testet.

Bibliográfia

Babits 1936. Babits Mihály, *Az európai irodalom története*. Nyugat. Budapest 1936. 11.
Baróti 1988. Baróti Dezső, *Sík Sándor*, Akadémiai, Budapest, 1988.
Bihari 1989. *Sík Sándor emlékezete*. Szerk. Bihari József. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szentendre 1989.
Bircsák Anikó, file:///C:/Documents%20and%20Settings/User/Dokumentumok/Downloads/4950_Sors_Bircsak.pdf
Csapody 2012. Csapody Mklós, *Bálint Sándor 1904-1980. Életrajz* (a szerző doktori disszertációja) Eger 2012. http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/3/1/Csapody_Miklos_disszertacio.PDF
Gáspárné 1991/1992. Gáspárné Zauner Éva, Vinkler László önarcképei. *Móra Ferenc Múzeum évkönyve*. 1991/1992 1. sz. 313-330.
320.http://epa.oszk.hu/01600/01609/00038/pdf/MFME_EPA01609_1991_1992_1_313-330.pdf
Gesztelyi 1999. Gesztelyi Tamás, Az antik vallás antropológiai értelmezése. *Klió: Történettudományi Szemlélő folyóirat* 8:(3) pp. 5-7. (1999). http://www.c3.hu/~klio/klio993/KLIO9305.html
Horváth 2018. Horváth Gábor, Glattfelder Gyula csanádi püspök öröksége. *Deliberationes*. XI. évf.1 (2018) 27-78.
Joó 2017. Joó András, Remények illúziók, manőverek. *Rubicon* 28. évf. 5. sz. (2017. május), 55.
Kerényi 1946. Kerényi levele Alföldi Andrásnak. http://beszelo.c3.hu/cikkek/levelek-kerenyi-karoly-archivumabol
Kerényi 1978. *Kerényi Károly és a humanizmus*. Svájci Magyar Irodalom- és Könyvbarátok Köre, Zürich 1978. 92-109, 93.
Kerényi 1984. Kerényi Károly, *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918-1943*. Magvető, Budapest 1984. .
Kiss – Vajda 2012. Vajda Tamás, Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. In: Kiss Róbert Károly – Vajda Tamás, *Egyetemi ifjúsági egyesületek Szegeden 1919 és 1944* között. Szeged 2012.
Klebelsberg 1929. Klebelsberg Kuno, *Munka, tudás és tőke*, Pesti Napló 1929. július 25.
Lengyel 1988. Lengyel András, *Szerb Antal magántanári habilitációja (1934—1937)* (Szeged Művelődéstörténetéből 5.) Szeged, 1988. 6
Lugosi 1938. Lugosi Döme, *A szegedi szabadtéri játékok története*. *1931-1937*. „A színpad" kiadás, Budapest 1938. 7, 14. http://mek.oszk.hu/15000/15091/15091.pdf
Máté 2005. Máté Zsuzsanna, *Sík Sándor a szépíró, az irodalomtudós és az esztéta*. Lazi, Szeged 2005. 108-109.
Moss 2012. Moss, Ralph W. *Szent-Györgyi Albert*. Typotex, Budapest 2012[3].
Muladi 2001. Muladi Brigitta, *Vinkler László*. Művészetért, Oktatásért Alapítvány. Szeged 2001. 11.

Pál 2014/a. Pál József, Az élet egységétől a tudatformák egyenrangúságáig. Szent-Györgyi aggodalmai háborús időkben. In: *Szegedi Egyetemi Tudástár 1. Szent-Györgyi Albert szellemi öröksége*. Szerk. Újszászi Ilona. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged 2014. 201-216.
Pál 2014/b. Pál József, Szent-Györgyi Albert verseiről. In: *Szegedi Egyetemi Tudástár 1. Szent-Györgyi Albert szellemi öröksége.* Szerk. Újszászi Ilona. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged 2014. 233-242.
Tusa 1995. *Mythos. Rivista di Storia delle Religioni*. N.=. 1995. 99.
Péter 1997. Péter László, *Mindörökké Szeged*. Argumentum. Budapest 1997.
Schütz 1936. Schütz Antal, Tömeg és elit. In: *Őrség*. Budapest 1936.
Sík 1946. Sík Sándor, *Esztétika* 2. kiadás. Szent István társulat, Budapest 1946 (1942).https://www.unitas.hu/sites/default/files/sik_sandor_-_esztetika1.pdf.
Sík 1993. *A százgyökerű szív. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából*. Szerk. Szabó János. Magvető,Budapest 1993.
Szent-Györgyi 1983. Szent-Györgyi Albert, *Válogatott tanulmányok*. Szerk. Elődi Pál, ford. Béres Mária et alii. Budapest, Gondolat, 1983.
Szent-Györgyi 1988. Szent-Györgyi Albert, *Válogatott tanulmányok*. Szerk. Elődi Pál, ford. Béres Mária et alii. Budapest, Gondolat, 1988.
Szent-Györgyi 1941. Szent-Györgyi Albert, A természettudományi oktatásról, *Phlogiston*, 1941.
Szent-Györgyi 1943. *Az élet tudománya*. Szerk. Szent-Györgyi Albert. Budapest, *Új idők*, 1943.
Szent-Györgyi 1945. A tudomány, *Irodalom és Tudomány* 1945, 97–101
Szent-Györgyi 1946. Szent-Györgyi Albert, Természettudományos világnézet, morál és humanizmus. *Irodalom-Tudomány* 6 .szám (1946. augusztus) 97-102.
Szent-Györgyi 2001. Szent-Györgyi Albert, *A béke élet- és erkölcstana*, ford. Rakonczai János, Bába és Társai, Szeged, 2001.
Szilágyi 1998. Szilágyi János György, Egy halálhír. *Beszélő* 3. évf. 4. sz. http://beszelo.c3.hu/cikkek/egy-halalhir
Szilágyi 1999. *Mitológia és humanitás. Kerényi Károly 100. születésnapjára*. Szilágyi János György et alii. Osiris, Budapest 199.
Vajda 2000. Vajda György Mihály, Zsidó írók a Monarchiában. In: *Egy irodalmi Közép-Európáért*. Fekete Sas, Budapest 2000.
Vinkler 1978. Vinkler László, Művészet és mitológia. Válaszok és vallomások. *Móra Ferenc Múzeum évkönyve* 1978—79/ 1 sz. 393-410.
Zombori 1995. *Igazságot – szeretettel. Glattfelder Gyula élete és munkássága*. Szerk. Zombori István. Budapest-Szeged, 1995.